

نقش کتابخانه‌ها در اعتلای فکری و فرهنگی فاطمیان مصر

*رضا صفری^۱

نخلو زتول اکمم^۲

ا.ت.م. شمس الضحی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۴/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۱۵

چکیده

دوران حکومت فاطمیان در مصر (۳۶۲-۵۶۷)، یکی از شکوفاترین دوران‌های تمدن این سرزمین به شمار می‌رود. فاطمیان به ویژه در عرصه علم و ادب خدمات شایان توجهی داشته‌اند. در این دوره کتابخانه‌های متعددی توسط خلفای فاطمی و وابستگان به ایشان تأسیس شد که نقش بسیار مهمی در شکوفایی فرهنگی، علمی و مذهبی این سرزمین ایفا کرد. در کنار خلفای فاطمی، افراد ذی نفوذ و دانشمند نیز کتابخانه‌های عظیمی ایجاد کرده بودند که محل اجتماع دانشمندان رشته‌های مختلف علمی بود. سؤال پژوهش حاضر آن است که «کتابخانه‌های فاطمیان چه نقشی در اعتلای فکری و فرهنگی دولت فاطمیان داشته است؟» فرض آن است که فاطمیان برای استقلال علمی و کسب غنای فرهنگی خویش اقدام به تأسیس مراکز علمی متعددی از جمله کتابخانه‌های بزرگ نمودند تا گنجینه پایدار و مولد برای حاکمیت فکری و فرهنگی خویش در مصر در اختیار داشته باشند. پژوهش حاضر که به شیوه تحلیلی-توصیفی به انجام رسیده مهم‌ترین کتابخانه‌های فاطمیان را به لحاظ تاریخیچه، توسعه و مدیریت مورد بررسی قرار داده است.

کلیدواژه‌ها: کتابخانه فاطمیان، گنجینه‌های علمی فاطمیان، فاطمیان و تمدن مصر، مراکز فرهنگی فاطمیان، کتابخانه‌های کهن مصر

۱. دکتری تاریخ اسلام، مدرس و پژوهشگر تاریخ اسلام؛ safari1391@gmail.com

۲. از دپارتمان تاریخ اسلام و فرهنگ؛ دانشگاه جاگنات در شهر داکا

۳. از دپارتمان تاریخ اسلام و فرهنگ؛ دانشگاه داکا در شهر داکا

- مقدمه

از نخستین سده‌های اسلامی به ویژه از اواخر قرن سوم تا اواخر قرن چهارم هجری، تاریخ مصر شاهد یکی از دوران طلایی تمدن خویش بود. تمدنی که با حاکمیت شیعیان فاطمی پدید آمد. چرا که از اواخر قرن سوم، آنان توان بروز و ظهور اجتماعی یافتند و عده‌ای در راستای دفاع از فرهنگ اهل بیت (ع) با بضاعت اندک خود، حکومت‌هایی با نام حکومت شیعی تأسیس کردند. البته حکومت شیعی آل بویه در بغداد و فاطمیان در مصر هر کدام مستقلاً در کنار فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی تلاش شایانی را برای رشد و ارتقای سطح علم و دانش به کار بردند؛ ایشان عامل اصلی توجه ویژه خویش را به علم، برآمده از تعالیم قرآن و رهنمودهای پیامبر (ص) می‌دانستند و با تمسک به اهل بیت (ع) و علمای تربیت‌شده در این مکتب، ترویج علم را با تلاش بیشتر در دوران خود پی‌گیری کردند.

با آغاز نهضت ترجمه در این دوره و انتقال علوم از خارج جهان اسلام، زمینه استحاله‌ی فرهنگی از طریق ورود عقاید سست و غیر دینی به جهان اسلام فراهم گردید، اما فرهیختگان دین آشنا سعی نمودند با اقدام به اصلاح علوم وارداتی و دینی‌سازی آن، ماهیت این دسته از علوم را تغییر دهند و حتی فلسفه یونان را تحت تأثیر خویش قرار دهند. در این راستا، برخی از نقاط مهم دنیای اسلام به صورت مراکز علمی - فرهنگی درآمد و دانشمندان و عالمانی را در خود جای داد. سلسله فاطمیان که یکی از دو حکومت جهان اسلام و منتسب به شیعه بود، همت خود را معطوف به این امر مقدس نمود و در پی ترویج فرهنگ تحقیق و پژوهش، تعلیم و تعلم و کتاب‌خوانی برآمد. فاطمیان این هدف را با تأسیس مؤسسات آموزشی - پژوهشی در اماکنی مانند مساجد، مدارس، کتاب‌خانه و قصر فرمانروایان محقق ساختند و با سیاست‌گذاری صحیح در امر آموزش، پژوهش و پرورش، مصر را کعبه‌ی آمالی برای اندیشوران و فرهیختگان علم دوست سراسر جهان در آوردند، به گونه‌ای که نخبگان علمی با اعتقادات و مذاهب گوناگون برای سیراب‌نمودن وجود خویش از مباحث علمی و یا عرضه‌ی توان علمی خود به سوی این دیار رهسپار می‌گشتند.

در چنین شرایطی، کتابخانه‌های متعددی شکل گرفت که می‌توانست به حجم انبوهی از نیازهای علما و دانشمندان رشته‌های مختلف پاسخ دهد. کتابخانه فاطمیان به طور اساسی زمانی به دوره اوج و شکوفایی رسید که یک شعبه از آن در قاهره افتتاح شد. بعد از این، مخالفین جدی آن‌ها یعنی عباسیان سیطره خود را بر روی علم و دانش رواج دادند و بدین گونه دانش و علم فاطمیان را نیز در بر گرفت. در نتیجه، فاطمیان به سراغ افتتاح و تأسیس کتابخانه خود رفتند. هدف اصلی این پژوهش، بررسی تاریخچه کتابخانه فاطمیان، وظایف گوناگون آن در مدیریت مثل جمع‌آوری کتاب، سیستم حفاظت و نگهداری، ترجمه، فهرست‌نویسی و تصحیح و تحقیق است. این هدف همچنین شامل یافتن تأثیرات و دایره نفوذ کتابخانه فاطمیان و مدیریت آن در کتابخانه‌های مدرن معاصر و نحوه مدیریت کتابخانه‌ها در سرتاسر جهان می‌شود.

این پژوهش نبایستی به عنوان یک پژوهش جامع از کتابخانه فاطمیان و نحوه مدیریت آن در نظر گرفته شود. نگارنده در این مطالعه، تنها از منابع اصلی استفاده می‌کند؛ منابعی که در کتابخانه ملی بنگلادش و کتابخانه داکا (دانشگاه داکا) و اینترنت در دسترس قرار دارند. همچنین تعدادی زیادی از منابع دست اول دیگر در حوزه مورد مطالعه قابل استفاده نیستند. به هر حال، مؤلف به دنبال ارائه یک اثر در خور توجه و مناسب بوده. با توجه به این موضوع، در این مقاله، ما در مورد کتابخانه فاطمیان و وظایف مدیریتی و تأثیر آن بر کتابخانه‌های معاصرش و مدیریت آن‌ها بحث خواهیم کرد.

– قاهره مرکز تجلی فرهنگ و هنر فاطمیان

عبدالله المهدی به عنوان یکی از مخالفان جدی عباسیان حاکم بر بغداد، خلافت فاطمی را در سال ۹۰۹ میلادی در تونس پایه‌گذاری کرد. او به دنبال توسعه قلمرو فاطمیان به وسیله اصول و مبانی اسماعیلی بود. بعد از عبدالله المهدی، خلفای فاطمی از طریق قدرت، شهرت و آوازه و علم و دانش به دنبال تأسیس امپراطوری فاطمی

برآمدند؛ درست زمانی که فاطمیان موفق شدند مصر را به تصرف خود درآورند. یک حرکت جهشی در زمینه یادگیری آغاز گردید. اکنون فاطمیان دشمن بغداد و دمشق بودند، آن‌ها بر روی یادگیری علوم مدرن و توسعه اقتصادی تمرکز کردند.^۱ در نتیجه این اتفاقات و در فاصله زمانی بین قرون ۱۰ تا ۱۲ میلادی، فاطمیان توانستند قاهره را به ام‌القرای مسلمانان در فرهنگ و هنر مبدل سازند. از این روی، قاهره، یک رقیب قدرتمند در مقابل بغداد (عباسیان) و قسطنطنیه (روم) به حساب می‌آمد.^۲

پادور می‌گوید؛ شمال آفریقا به ویژه مصر، دومین مرکز بزرگ دنیای اسلام شد و این شهر همان اقدامات شهرهایی چون بغداد در شرق را انجام می‌داد.^۳ در این دوره، فاطمیان جهان‌شمولی [خاصیت همگانی] دانش را به رسمیت شناخته و دروازه‌های دانش را به روی همه مردم گشودند. خلفای فاطمی، امرا و اشراف توانستند کتابخانه‌های متعددی را در مؤسسات آموزشی امپراطوری فاطمی تأسیس کنند. جریان تأسیس و بنیان‌گذاری کتابخانه، از دوران عبیدالله المهدی به بعد به اوج رسید. احمد شلبی طبق گفته‌های ابن اثیر (۱۱۶۰ - ۱۲۳۳) می‌گوید: در حقیقت از زمان اولین خلیفه فاطمی توجه به آموزش علم و دانش آغاز شد و سپس این فرایند به صورت گسترده توسعه یافت.^۴

کتابخانه‌ها یک سری ساختمان‌های فرهنگی و علمی را در کنار خود احداث کردند. گفته شده است که اولین کتابخانه‌های فاطمی در دوران خلیفه فاطمی العزیز (۹۶-۹۷۵) به وجود آمده‌اند.^۵ پینتو بر این باور است که در این دوران همچنین یک سری کتابخانه‌های کوچک در اطراف این کتابخانه‌های بزرگ ساخته شد. این کتابخانه‌ها مملو از کتاب‌های مربوط به تاریخ اعراب، کتاب‌های اسلامی، علوم یونانی، حقوق و قوانین مسلمین، کتاب‌های دست‌نویس، کتاب شعر، نحو،

1-Shamsuzzoha, 2010, pp.113-122.

2-Lane Poole, 1977, pp.117-157.

3-Padover, 1965, p.355.

4-Shalaby, 1954, p.105.

5-Pinto, 1929, p.356.

نجوم، زیست‌شناسی، شیمی و بسیاری از موضوعات دیگر بودند. قابل ذکر است که کتابخانه برای استفاده همگان آزاد بود. بحث درباره همه کتابخانه‌های فاطمیان، ما را به این نتیجه می‌رساند که آن‌ها به ۳ نوع کتابخانه تقسیم می‌شوند: کتابخانه‌های سلطنتی، کتابخانه‌های خصوصی و کتابخانه‌های عمومی.

الف- کتابخانه سلطنتی: از آغاز حکومت فاطمیان در شمال آفریقا، آن‌ها در تعدادی از مراکز، به صورت گسترده فعالیت‌های فکری و معرفتی را آغاز کردند. به همین دلیل، خلفای فاطمی و طبقه اشراف آن‌ها، متفکران مسلمان را تشویق کردند تا عقلانیت فاطمی را توسعه و گسترش دهند. با کمک این حاکمان و علاقمندان به دانش، مصر به رشد و شکوفایی عجیبی دست یافت. طبق گفته‌های ابن اثیر، اولین خلیفه فاطمی یعنی عبیدالله المهدی کتب و مستندات فراوانی را در شهر سجلماسه از دست داد. بعدها مقادیری از این اسناد و کتاب‌ها در دوران پسرش ابوالقاسم کشف شد. هنگامی که امپراطوری فاطمیان گسترش یافت، خلفای فاطمی، کتاب‌ها و اسناد ارزشمند را از سراسر قلمرو جمع‌آوری کرده و در مجموعه‌های شخصی خود نگهداری می‌کردند.

در بین سال‌های ۷۲-۹۶۹، سردار صقلی فرمانده ارتش چهارمین خلیفه فاطمی یعنی المعز (۷۵-۹۵۲) مصر را فتح کرد و دانشگاه (دانشگاه - مسجد) مشهور جهانی، الأزهر را بنا نهاد و سپس یک کتابخانه در کنار آن در قاهره تأسیس کرد. این رویدادها منجر به استقرار کتابخانه سلطنتی شد. بعد از المعز لدین‌الله خلیفه فاطمی، العزیز، خلیفه‌ای که مشهور به خرد و دانش بود، یک مدرسه، یک کتابخانه و یک دانشگاه بنیان گذاشت. سپس گروه عظیمی از دانشجویان ترک، هندی، یمنی و زنگباری و اهالی مغرب وارد آموزش عقاید شیعی [اسماعیلی] شدند. تفکرات مذهب شیعی و دانش این جهانی فاطمیان، برای بیش از دو قرن در این منطقه سیطره یافت.^۱

سپس در طول زمامداری العزیز در سال ۹۸۸، کتابخانه‌ی بزرگ دیگری با نام خزاین‌القصور برای دانشمندان و طالبان علم تأسیس شد. این کتابخانه ۴۰ اتاق

1-International Encyclopedia, 2000, p.443.

داشت، که در آن‌ها ۱/۶ میلیون سند، کتاب و رساله وجود داشت. بیش از ۶ هزار اثر تنها در حوزه‌های کلام، حدیث، نحو، لغت‌نامه، تاریخ، جغرافیا، نجوم و کتاب‌هایی از شیمی در آن نگهداری می‌شد.^۱ در این مجموعه سلطنتی، حدود ۶ هزار کتاب در مورد ریاضیات و علم هیأت و ۳۰ نسخه از کتاب العین وجود داشت که در میان آن‌ها یک نسخه دست‌نویس از خلیل بن احمد، ۱۲ نسخه از تاریخ طبری و ۲۰۰ نسخه قرآن نفیس که توسط خطاطان مشهور آن دوره کتابت شده بود، دیده می‌شد. طبقه گفته‌های المهدی، این کتابخانه مجموعه‌ای بالغ بر ۱۰۰ عنوان کتاب و ۲۴۰۰ نسخه از قرآن که با طلا و نقره نگاشته شده بود را در اختیار داشت. تمامی این کتاب‌ها در اتاق‌های گوناگون و در قفسه‌های کتاب که برای حفاظت از کتاب‌ها تهیه شده بود، نگهداری می‌شدند. این اتاق‌ها سیستمی برای ففل کردن اتاق‌ها از درون برای امنیت بیشتر داشتند.^۲ طبق گفته‌های فیلیپ حتی، این کتابخانه سلطنتی بیش از ۲۰۰۰۰۰ کتاب داشت، که تنها ۲۴۰۰ کتاب مربوط به تفسیر قرآن می‌شد. در کنار آن، این کتابخانه همچنین نسخه خطی نوشته‌شده به وسیله ابن مقله و یک جلد از کتاب تاریخ مشهور طبری، با امضای خود نویسنده را داشت.^۳

با این حال آمار دقیقی در مورد تعداد کتب این کتابخانه در دست نیست. طبق نظر مقریزی در کتاب الخطط در کتابخانه سلطنتی العزیز فاطمی، ۴۰ اتاق بسیار بزرگ وجود داشت که در هر کدام از این اتاق‌ها ۱۸۰۰۰ کتاب از علوم قدیمی، ۳۰ نسخه از لغت‌نامه مشهور کتاب العین خلیل فراهیدی و ۲۰ نسخه از کتاب مشهور تاریخ طبری و ۲۴۰۰ نسخه قرآن وجود داشت.^۴ این آمارها نشان می‌دهند که این کتابخانه سلطنتی بیش از ۲۲ هزار جلد کتاب تخصصی و ۱۶۰ هزار کتاب عمومی را در خود جای داده بود و در دیگر منابع آمده است که این کتابخانه ۱ اتاق و کل مجموعه آن ۲۰۰ هزار بوده است، اما نکته قابل تأمل این است که چگونه ۲۰۰ هزار جلد کتاب در

1-Imamuddin, 1983, p.33.

2-Nakošteen, 1964, p.70.

3-Hitti, 1960, p.629.

4-Haq, 1978, p.130.

یک اتاق جا می‌گیرد. تاریخ نگار مشهور فلقشندی، این کتابخانه را توصیف می‌کند که حدود ۱/۱۲ میلیون کتاب داشته است. تاریخدان معاصر و مشهور پادور می‌گوید؛ این یک کتابخانه مرجع بوده است که احتمالاً یک میلیون کتاب داشته است که از این تعداد، ۲۴۰۰ جلد قرآن طلا و نقره‌کوب شده بود که همگی در یک اتاق مجزا نگهداری می‌شدند. در کنار این‌ها، همچنین کتاب‌هایی درباره حقوق، نحو، اخلاق، تاریخ، تراجم، نجوم و شیمی نیز وجود داشته‌اند.

تمامی این کتاب‌ها در قفسه‌های چوبی و جلدهای مخصوص و با فهرست معین نگهداری می‌شدند.^۱ اگرچه مناقشه بر روی تعداد کتب در دوران العزیز وجود دارد، اما این واضح و روشن است که وجود مجموعه‌ای عظیم از کتب در آن کتابخانه باعث شده بود که این کتابخانه یک اعتبار خاص را برای مصر در بین ممالک اسلامی در علت توسعه علم و دانش بوجود آورد. الحاکم (۱۰۲۱-۹۶۶) در دوره حکومت خود، کار پدرش (العزیز) را توسعه و گسترش داد. در ۲۵ مارس سال ۱۰۰۴، او دارالعلم یا دارالحکمه (خانه ی دانش) را در زاب‌الطبایین کنار خانه خودش تأسیس کرد و تمامی کتاب‌های کتابخانه سلطنتی العزیز را به آنجا منتقل کرد. او این مرکز را برای مقابله با افکار و عقاید مسلمانان سنی، یهودیت و مسیحیت به وجود آورد، و به دنبال ترویج و گسترش فرهنگ و عقاید شیعی [اسماعیلی] بود. او در بیان قوانین این کتابخانه، برای بالارفتن بهره‌وری دانش و علم، بر همکاری برای آرام بودن فضای مطالعه تأکید داشت. الحاکم همچنین یک کتابخانه و مرکز نظارتی را به دارالحکمه اضافه کرد.^۲ این امکانات برای تمامی افراد و طالبان علم که توان گردآوری اطلاعات، خواندن کتاب‌ها و نسخه‌برداری را داشتند رایگان بود. همچنین این افراد می‌توانستند کتاب‌ها را از کتابخانه امانت بگیرند و استفاده کنند. در این مرکز برای راحتی و آرامش دانش‌پژوهان و محققان، امکانات رفاهی از جمله فرش برای استراحت گسترده شده بود. همچنین در این مرکز، به اندازه کافی لوازم خوراک

1-Padover, 1965, p.356.

2-International Encyclopedia, 2000, p.443.

و تغذیه در مدت حضور در آن‌جا مهیا بود. خلیفه الحاکم چندین کتاب مرجع مهم علمی را با اعزام افراد ویژه به اقصی نقاط جهان به دست آورده و به این مجموعه اضافه کرد. طبق گفته‌های مقریزی، تاریخدان مشهور مصری کتابخانه سلطنتی دوران الحاکم حدود ۱/۶ میلیون کتاب داشت که شامل کتاب‌هایی می‌شد که از پدرش به او رسیده بود و کتاب‌هایی که خودش از سراسر جهان جمع‌آوری کرده بود. این مجموعه‌ی بزرگ شامل نسخه‌های متعددی از قرآن مجید، کتاب‌های فقهی، تفسیر، نجوم، نحو، لغت‌نامه، داروسازی، ادبیات و هنر بود. از طریق تفسیر اسما بن مُرثد ما می‌توانیم به این نتیجه برسیم که الحاکم تعدادی زیادی از کتاب‌های ارزشمند این مجموعه عظیم را به کمک قاضی خود، ابو یوسف جمع‌آوری کرده است. خلیفه الحاکم، کتابداران، رؤسای اداری، محافظان و مصححان را به کار گمارد، تا این‌که مدیریت کاملی بر روی کتابخانه داشته باشند. در کنار این، الحاکم کتاب‌های رایگان به همراه قلم و کاغذ به دانش‌آموزان فقیر اعطا می‌کرد تا این‌که آن‌ها جذب علم و دانش شوند.^۱

فعالیت‌های دارالحکمه آن‌قدر گسترده و ممتاز بود که توسعه و پیشرفت آن از هر مؤسسه و سازمان اسلامی دیگر که تا آن روز به وجود آمده بود، چشمگیرتر بود. این مرکز برای کیفیت و گستردگی‌اش معروف بود؛ از همین رو توانست یک موقعیت منحصر به فردی را در آن عصر برای خودش به دست آورد. مجموعه‌ای عظیم در این نوع تا آن روزگار دیده نشده بود.^۲ کتابخانه سلطنتی فاطمیان، درست مثل دیگر کتابخانه‌های معروف دنیا، در سال ۱۰۶۸ در معرض نابودی قرار گرفت. این اتفاق زمانی رخ داد که وزیر فاطمی؛ ابوالفراض [؟] تعداد زیادی از کتاب‌ها را فروخت، تا به سربازانی که از جنگ برگشته بودند، پرداخت کند.

در نتیجه این اقدام، کتابخانه در معرض نابودی قرار گرفت. چندماه بعد، هنگامی که سپاهیان ترک توانستند سپاه مصر را شکست دهند، تمامی دارایی‌های کتابخانه

1-De Lacy, 1923, pp. 138-139.

2-Bukhsh, 1929, p.308.

سلطنتی به نابودی کشیده شد. معروف است که بعد از شکست فاطمیان از سرداران ترک، آن‌ها تمامی کتاب‌ها را سوزاندند و یا این‌که از آن‌ها در اجاق‌های خانه و یا تمیزکردن کفش‌هایشان و یا نعل اسب‌هایشان استفاده کردند.^۱ سربازان ترک آن‌قدر بی‌رحم و کینه‌توز در حق کتاب‌ها بودند که کتاب‌ها و جزوات را به صورت یک تپه روی هم ریختند، بعدها مورخین نام این کار را «تپه کتاب‌ها» نهادند.^۲ بعد از این واقعه اسفناک، جانشینان المنتصر، تلاش کردند با جمع‌آوری تعداد جدیدی از کتاب، دوباره حیات را به این مجموعه برگردانند. گفته می‌شود در سال ۱۱۷۱ هجری که صلاح‌الدین ایوبی وارد قاهره شد، کتابخانه فاطمی ۱۲۰۰۰۰ جلد کتاب داشت.^۳ اما صلاح‌الدین کتاب‌ها را در میان پیروان خود تقسیم کرد، بدین‌گونه نمادی از غرور و افتخار فاطمیان که همان کتابخانه سلطنتی بود، سرانجام از بین رفت.

ب- کتابخانه شخصی [خصوصی]: در طول خلافت فاطمیان در شمال آفریقا، مصر و فسطاط به مراکز آموزش، علم و فرهنگ تبدیل شده بود. طبق گفته‌های پادور، شمال آفریقا، به ویژه مصر تبدیل به دومین مرکز بزرگ شده بود و در بعضی از فعالیت‌ها، نقشی مانند بغداد در خلافت عباسی را ایفا می‌کرد.^۴ گسترش آموزش و فرهنگ فاطمیان مصر منجر به این شد که تعدادی از دانشمندان پیش‌قدم شوند تا در کنار اشراف و حاکمان، کتابخانه‌های خصوصی را دایر کنند. در کنار کتابخانه دولتی - سلطنتی، حدود ۴ کتابخانه خصوصی در قاهره تأسیس شد. یکی از این ۴ کتابخانه متعلق به یکی از امرای عرب، یکی متعلق به یک پزشک مصری و دو کتابخانه دیگر نیز برای تجار یهودی بود.

در میان کتابخانه‌های شخصی فاطمیان، کتابخانه امیر محمودالدوله ابن فاتح [۵] یکی از بهترین‌ها بود.^۵ او از دانشمندان زمان خود، بسیاری علم آموخت و در فلسفه

1-Lane Poole, 1910, p.149.

2-Hitti, 1960, p.629.

3-Ali, 2002, pp.68-69.

4-Padover, 1965, p.355.

5-Dey, 1396-97 (Bengali calendar), p.54.

و ریاضیات و داروسازی به مدارج بالایی دست یافت. علاقه‌مندی او به علم و الهام‌گیری از دانشمندان او را به سوی بنیان یک کتابخانه غنی و مهم سوق داد. گفتنی است که او علاقه زیادی به کتاب‌های خودش داشت، در مقابل به همان اندازه نیز به همسرش بی‌تفاوت بود. همسر وی به خاطر استعداد [در سخنوری] و زیبایی و جمال آوازه‌ی زیادی داشت. درباره‌ی این سخنور مشهور مصری، شیخ سدیدالدین گفته که بعد از مرگ همسرش، به کتابخانه رفت تا جواب بی‌تفاوتی و بی‌علاقگی خود به کتاب را در آن‌جا بیابد. او در آن زمان شروع کرد به آواز مرثیه‌خوانی و در آن‌جا با کمک کنیزان کتاب‌ها را پاره کرد و آن‌ها را در یک ظرف پر از آب ریخت.^۱ این کتابخانه که مورخانی مانند ابن اثیر و مقدسی آن را به عنوان یکی از با ارزش‌ترین کتابخانه‌های مصر توصیف می‌کنند به مدرسه فاضلیه قاهره قرار ملحق شد.

در زمان زمامداری فاطمیان، مالک یکی دیگر از کتابخانه‌های مشهور مصر، کتابخانه یک پزشک مصری با نام المَعْرَف بود. او یک دانشمند بزرگ بود و در سال ۱۱۳۹ به واسطه یادداشت‌ها و توضیحاتش درباره ارسطو آوازه و شهرت زیادی به دست آورد. قفسه‌های کتابخانه خانه او، مملو از کتاب‌های گوناگون بود. او اغلب اوقات را به خواندن کتاب می‌گذراند. ابن ابی اصیبعه می‌گوید من کتاب‌هایی درباره پزشکی و علوم دیگر دیدم که نام المَعْرَف را روی جلد خود داشتند؛^۲ اما هیچ‌کدام از کتاب‌ها خراب و فرسوده نشده بودند.

کتابخانه محمودیه به وسیله جلال‌الدین محمود بنیان گذاشته شد. او یکی از مشاوران برقوق سلطان مملوک بود که یک کتابخانه خصوصی بسیار مشهور داشت. این کتابخانه حدود ۴ هزار کتاب داشت که شامل آثاری از نویسندگان معروف و مشهور می‌شد. کتاب‌هایی از کتابخانه قاضی برهان‌الدین به این کتابخانه اضافه شد، که منجر به غنی شدن این کتابخانه گردید. این کتابخانه تا اواخر قرن ۱۵ برقرار بوده است. بعد از تصرف مصر توسط سلطان سلیم عثمانی، تعداد زیادی از کتاب‌های

1-Thompson, 1939, pp.358-359.

2-Mayerhof, 1965, p.356.

این کتابخانه به قسطنطنیه فرستاده شدند. در این جریان برخی از کتاب‌ها به وسیله دزدان ربوده شدند. از میان آن کتاب‌ها حدود ۵۸ کتاب در کتابخانه خدیوی قاهره و ۶ کتاب در کتابخانه خدابخش بانکی پور و ۱ کتاب در کتابخانه اسلامی علیگره حفظ و نگهداری می‌شوند.^۱ در کنار این‌ها، در قرن ۱۲، یک کتابخانه در سوریه وجود داشت که حدود ۴ هزار کتاب در آن نگهداری می‌شد و در نهایت این کتابخانه توسط صلیبیان نابود شد.

در زمان خلافت فاطمیان، دو مرد مسیحی، یک کتابخانه خصوصی تأسیس کردند. یعقوب بن کلس وزیر خلیفه العزیز نیز یک کتابخانه خصوصی غنی داشت. او به دنبال جذب محققان و دانشمندان بود، تا از این طریق به اعتبار خویش بیافزاید. او دانشمند مشهوری بود که فرهنگستانی برای یادگیری تأسیس کرد. وی برای جذب محققان به آن‌ها وام می‌داد به همین دلیل، برخی از محققان بزرگ وارد مرکز علمی او شدند و با این اقدام باعث بارور شدن دانش در آن زمان شدند.^۲ یعقوب کتابخانه را عمومی اعلام کرده بود، اما بعد از مرگ او، کتاب‌هایش در میان خانواده‌اش توزیع شد و این‌گونه این کتابخانه نیز به کارش خاتمه داد. دیگر کتابخانه مسیحی به وسیله یک پزشک به نام افرائیم تأسیس شد.

ج- کتابخانه عمومی: در طول خلافت فاطمیان، شمال آفریقا، به خصوص مصر به مرکز آموزش، علم و فرهنگ تبدیل شده بود. هنگامی که دانشگاه-مسجد الازهر افتتاح شد، مصر محفل اصلی محققان معروف و بسیاری از دانشجویان گردید، و محققان زیادی از مناطق و قلمروهای دیگر به مصر هجرت کردند. برای رسیدگی کامل به نیازهای محققان و دانشجویان، و رفع عطش تشنگی کسب علم و دانش، مردم محلی چندین کتابخانه را با کمک امرا و طبقه اشراف بنیان گذاشتند. بیشتر کتابخانه‌های عمومی به مساجد و مدارس الحاق شدند و بدین‌گونه مورد استفاده عموم قرار گرفتند. در طول حکومت فاطمیان، هر مسجد مهم، یک کتابخانه

1-Imamuddin, 1983, p.37 .

2-Padover, 1965, p.358 .

مخصوص به خودش را داشت که در آن‌جا در کنار کتاب‌های دینی، کتاب‌های فلسفی و علمی حفظ و نگهداری می‌شدند. عاشقان علم و دانش، کتاب‌هایی را به این کتاب‌خانه‌ها اهدا می‌کردند. این فرایند همچنان در برخی از کتابخانه‌های مساجد کشورهای اسلامی ملاحظه می‌شود. استفاده از امکانات کتابخانه‌های مساجد برای همه دانشجویان، مسلمانان علاقمند و طالبان علم و دانش آزاد بود.^۱ در طول رنسانس [نوزایی] عربی، بسیاری از کتابخانه‌های مساجد، با کمک حاکمان و طبقه اشراف در اواخر قرن ۹ تأسیس شدند. آن‌ها با مؤسسات آموزشی و دانشکده‌های مربوطه تجمیع شدند.^۲

خلیفه فاطمی العزیز، یک مرکز علمی را در مسجد الازهر افتتاح کرد و سپس این مرکز علمی به یک کتابخانه متصل گردید که این کار فعالیت‌های آن را تقویت کرد. در آن کتابخانه، یک مجموعه‌ی ستایش‌انگیز از انواع کتاب‌های نفیس فلسفی و دینی وجود داشت. طبق نظر پادور، ۱۰۰۰۰۰ کتاب در آن کتابخانه وجود داشته که توسط محققان و دانشجویان مورد استفاده قرار می‌گرفتند.^۳ بعد از العزیز، پسرش الحاکم نیز یک مدرسه و کتابخانه را در قاهره تأسیس کرد. این کتابخانه مشتمل بر کتب فلسفی، ریاضیات، نجوم، داروسازی، نحو و کلام بود. افراد از همه ادیان و گروه‌های مختلف به این کتابخانه دسترسی داشتند. امور مالی کتابخانه به واسطه کمک‌ها و پیشکش‌های حاکمان و اشراف اداره می‌گردید. همه کتابخانه‌های عمومی فاطمی، مرکز حفظ و توزیع دانش و علوم بودند. در همین رابطه، دکتر الگای پیتو می‌گوید؛ همان‌گونه که برخی از بهترین کتابخانه‌های جهان در قاهره تأسیس شدند، بسیاری از مردم حتی علاقه‌مند به تأسیس کتابخانه‌های خصوصی هم نبودند.^۴

1-Imamuddin, 1961, p.8.

2-Wedgeworth, 1958, p.266 .

3-Padover, 1965, pp.354-358.

4-Pinto, 1929, p.216 .

- مدیریت کتابخانه

هنگامی که خلفای فاطمی، مرکز خلافت خود را در شمال آفریقا و به ویژه در قاهره مصر بنا کردند، فعالیت‌های علمی و فکری به سرتاسر نقاط پیرامونی اشاعه یافت. توسعه و اشاعه آموزش و فرهنگ به وسیله حکام مزبور، نقش مهمی در این اوج‌گیری علمی - فکری ایفا کرد. در آن محیط، چندین کتابخانه عمومی، خصوصی و سلطنتی تأسیس شد و برای این کتابخانه‌ها، یک نظام مدیریتی منظم به کار گرفته شد. در واقع می‌توانیم بگوییم که در آن زمان یک نظام مدیریتی جدید مورد استفاده قرار گرفت که این نظام، عناصر خود را از کتابخانه‌های ایرانی و سوری گرفته بود. در این جا ما به دنبال بحث در مورد نظام اداری این کتابخانه‌ها در طول زمامداری فاطمیان در شمال آفریقا خواهیم بود.

۱. جمع‌آوری کتب: مصر از همان ابتدای تمدن باستانی خویش، مرکز علم و دانش بوده است. به همین دلیل مردمان مصر به دنبال علوم جدید بوده‌اند. به پیروی از این سنت، علم و دانش در دوران خلافت فاطمیان بر مصر، به سرعت در سرتاسر امپراطوری فاطمی گسترش یافت. برای حفظ این روند از یادگیری، باید کتب فراوانی روانه بازار می‌شد. برای پاسخ‌گویی به این حجم از تقاضا، حاکمان فاطمی و اشراف و دوستان علم و کتاب، مجموعه‌هایی از چندین نوع کتاب را جمع‌آوری کردند. احمد شلبی می‌گوید که حاکمان فاطمی، علاقه بسیار زیادی داشتند تا انواع کتاب‌های مختلف را برای کتابخانه سلطنتی خود جمع‌آوری کنند.^۱ اگرچه کتابخانه آن‌ها یک مجموعه عظیم از کتب بود، اما آن‌ها هرگز کتاب‌های جدید را از دست نمی‌دادند. آن‌ها حتی افرادی را برای جمع‌آوری و خرید کتب دست‌نویس به سرتاسر جهان اعزام می‌کردند. خلیفه الحاکم یک مجموعه ویژه برای خود تهیه کرده بود. مشهور است که او مأمور ویژه خود را به سوریه، سیسیل (ایتالیا)، شمال آفریقا و دیگر نواحی فرستاد تا برای کتابخانه‌اش کتاب تهیه کند. برخی نیز گفته‌اند که العزیز

1-Shalaby, 1954, pp.106-107.

خلیفه فاطمی، کتاب‌های ادبی، الهیات و علوم مختلف بسیاری را از قلمرو خود و سراسر جهان جمع‌آوری کرده بود. وی همچنین یک کره و نقشه‌های جغرافیایی را برای استفاده در کتابخانه تهیه کرده بود. او برای خرید یک کره جغرافیایی قدیمی ساخته‌شده توسط بطلموس، و برای کره جغرافیایی دیگری که توسط ابوالحسن صوفی برای سلطان بویه عضدالدوله ساخته شده بود، ۱۵ هزار دینار پرداخت کرد.^۱ در کنار اقدامات خلفای فاطمی، اشراف و مالکان کتابخانه‌های خصوصی نیز، نسخه‌ای از بسیاری از کتاب‌های معتبر و نسخه‌های خطی که توسط نویسندگان کتابت شده بود را جمع‌آوری کردند. در طی سال‌های ۵۴-۱۰۵۳ خلیفه فاطمی المنتصر، امیر فاطمی یمن السلاید [؟] (۱۰۹۴-۱۰۳۶) را برای جمع‌آوری کتاب، به خارج از مصر اعزام کرد. او کتاب‌های ارزشمندی را برای حاکم فاطمی المنتصر جمع‌آوری کرد و این کتاب‌ها تا ۵ نسل بعد از این امیر وجود داشتند.

بعدها در سال‌های ۳۱-۱۱۳۰، این کتاب‌ها در به رسمیت شناختن حکومت خلیفه الحافظ به امامت رونوشت شدند و این کتاب‌ها نزد خاندان آن‌ها در بخشی از هندوستان کشف شده است.^۲ به روشنی معلوم است که کتابخانه فاطمی در حمله ترک‌ها به مصر نابود شد و سپس با تلاش جانشینان المنتصر، بخشی از این خسارات جبران شد.

۲. نگهداری کتاب‌ها: کتابخانه فاطمی عمدتاً از سیستم مدیریت کتابخانه‌های سوریه و حفظ و نگهداری آن استفاده می‌کرد. فاطمیان، ساختمان‌های بزرگی را برای نگهداری کتاب‌های مختلفی که از مناطق مختلف جهان جمع‌آوری کرده بودند، بنا کردند. ساختمان این کتابخانه‌ها دارای اتاق‌های بزرگ و گنبدی شکل بود.^۳ طبق گفته‌های مقریزی، کتابخانه العزیز حدود ۴۰ اتاق داشت. در هر اتاق حدود ۲۰ هزار و ۵۵۰ کتاب نگهداری می‌شد. الگا پینتو برای ما توصیف می‌کند که حاکمان فاطمی، شاهزادگان و اشراف علاقه بسیار زیادی به ساختن کتابخانه‌ها داشتند. در طول این

1-Ahmad, 1956, pp.82-183.

2-Cennedy, 1956, 28 p.5.

3-Mez, 1973, p.173.

دوران چندین کتابخانه بزرگ ساخته شد که در آن‌ها کتاب‌های زیادی نگهداری می‌شد. هر اتاق به طور مجزا مورد استفاده قرار می‌گرفت. همچنین قفسه‌های بزرگ و زیادی در کنار دیوارها وجود داشت. این قفسه‌های کتاب دارای قفل بودند و هرکسی که کتاب می‌خواست، باید ابتدا قفل‌ها را باز می‌کرد. هر اتاق، میز و تسهیلات لازم را برای خواندن کتاب‌ها داشت و هرکسی به راحتی می‌توانست به کتاب موردنظر خودش دسترسی داشته باشد.

در آن‌جا، کتاب‌های مختلفی از ادبیات برای کسانی که به دنبال تفریح و سرگرمی بودند، وجود داشت. اتاق‌های کتابخانه با فرش و حصیر به صورت مجلل و باشکوه آراسته شده بودند. درها و پنجره‌ها دارای پرده بودند و درب اصلی کتابخانه به وسیله پرده ضخیم و گران‌قیمت پوشیده شده بود، تا این‌که هوای سرد وارد کتابخانه نشود.^۱ کتابخانه فاطمیان مانند کتابخانه‌های مدرن امروزی، دارای نظام مدیریتی بودند و در آن‌ها افرادی مشغول حفظ و نگهداری و صحافی کتاب‌ها بودند. در این‌جا ما می‌توانیم این حقیقت را بیان کنیم که قدیمی‌ترین کتاب صحافی شده در تاریخ اسلام در مصر یافت شده است.

احتمالاً آن مربوط به قرن ۸ و ۹ است که البته فن‌آوری صحافی آن مربوط به مسیحیان است. بعدها هنگامی که در طول زمامداری فاطمیان، این فن‌آوری‌ها در مصر توسعه یافت، صحافی و جلدکردن کتاب توسط دستگاه انجام می‌گرفت.^۲ در کتابخانه‌های فاطمی، چندین اتاق معین برای صحافی و جلدکردن کتب وجود داشت. بهترین کارهای تجلید و صحافی در این مکان انجام می‌شد. در آن زمان کاغذهای پاپیروس و کاغذ پوستی برای نسخه‌برداری و ترجمه‌های کتاب، در کتابخانه‌ها استفاده می‌شد. برخی از مواد شیمیایی نیز، برای حفظ و ماندگاری کتاب‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفتند. نسخ قدیمی و نفیس با چرم و نقش و نگار جلد می‌شدند، که هم بسیار زیبا و جذاب به نظر می‌رسیدند و هم ماندگاری طولانی داشتند. طبق

1-Imamuddin, 1983, p.38.

2-Hitti, 1960, p.631.

اهمیت کتاب، نام کتاب، نام مؤلف و جوایزی که به کتاب تعلق گرفته بود، بر روی آن کتاب با طلا و نقره حک می‌شد. کتاب‌های فرسوده و کهنه جمع‌آوری شده و با چرم صحافی و جلد می‌شدند. این نظام مدیریتی فاطمیان در نگهداری از کتاب‌ها در اروپا به شهرت فراوانی دست یافت.^۱

۳. فهرست‌نویسی و حاشیه: کتابخانه‌های فاطمیان، درست مثل کتابخانه‌های مدرن، دارای نظام فهرست‌نویسی و کتابنامه بودند. کتابخانه سلطنتی العزیز و دیگر کتابخانه‌های موجود در قاهره، دارای یک نظام فهرست‌نویسی بودند؛ دقیقاً شبیه به آنچه امروزه ما در جهان مدرن داریم. هر کتابی در قفسه کتبی که در فهرست مشخص شده بود قرار داشت و در هر قفسه نام کتاب و نویسنده نوشته شده بود. همچنین در آنجا یک توضیح بسیار مختصر در مورد دسته‌بندی کتاب‌ها برای مطالعه آمده بود. در کتابخانه‌های فاطمی، فهرست کتاب‌های جدید و نیز بخشی از کتاب‌های مهم و ارزشمند قابل مطالعه آن زمان، در دسترس قرار داشت.^۲

طبق گفته‌های ابن ابی اصیبعه، خلیفه الحاکم خودش چندین نسخه خطی را استنساخ و به آن‌ها حاشیه‌هایی را اضافه کرد. طبق توصیف ابوالقفطی، مشهور است که در سال ۴۳۵ هجری، وزیر فاطمی ابوالقاسم علی بن احمد چندین کتاب را از کتابخانه الحاکم دریافت و برای آن‌ها فهرستی تهیه کرد، او همچنین کتاب‌های قدیمی را ترمیم می‌کرد. در آن زمان، فهرست‌نویسی یک کار عادی بود. در آن زمان، وقتی که یک کتاب یا مطلب جدید وارد بازار می‌شد، به سرعت وارد فهرست‌ها می‌شد. این فهرست‌های دست‌نویس مثل نسخ خطی به شدت محافظت می‌شدند. فهرست‌های دوران فاطمی، به بهترین نوع تنظیم و تهیه می‌شدند.

۴. انتصاب کتابداران: درست مثل نظام مدیریت کتابخانه‌های ایران،^۳ در این‌جا نیز افرادی چون وکیل، خازن (خزانه‌دار)، و تحصیلدار (جمع‌کننده کتاب) حضور داشتند. اما رتبه‌بندی و طراحی مدیریت کتابخانه‌های مصری برای ما به طور کامل آشکار

1-Bukhsh, 1902, p.130.

2-Haque, 2008, p.120.

3-Imamuddin, 1983, p.37.

نشده است. در واقع یک ترکیبی از عناصر سوری و ایرانی در آن مشاهده می‌شوند. با این حال مشخص شده است که هر کتابخانه فاطمی اعم از سلطنتی یا خصوصی، کتابدارانی را در اختیار داشتند که توسط مراجع مربوطه انتخاب می‌شدند. این افراد دارای تحصیلات و با مهارت بالا بودند و به همین دلیل به مدارج بالای اجتماعی دست می‌یافتند.^۱ در کتابخانه‌های فاطمی مشاغلی مثل ارائه‌دهنده کتاب، جمع‌کننده، صحاف، مترجم و حکاک وجود داشتند. در کنار آن‌ها، افرادی چون مدیر، کارگر، نگهبان و پیک نیز دیده می‌شوند. تعداد کارمندان به اندازه [کوچکی و بزرگی] کتابخانه بستگی داشت، اما یک کتابخانه خوب حدود ۱۰۰-۹۰ کارمند داشت.

با توجه به امور کتابخانه و کارمندان در کتابخانه‌های فاطمی، الگاپیتو می‌گوید در زمان خلیفه فاطمی، العزیز، یک کتابخانه خصوصی وجود داشت که مشهور است وزیر یعقوب ابن کلس برای سازماندهی و جمع‌آوری کتب آن انتخاب شده بود. اما ابوالحسن علی بن احمد رئیس کتابداران این کتابخانه بود. ابن بواب و بنو مقله (متولد حدود ۸۳۵) ۲ نفر از بهترین نسخه‌نویسان آن مجموعه بودند. از توصیف‌های مربوط به ابو القفطی مشخص می‌شود که در طول زمامداری الحاکم، وزیر ابوالقاسم علی بن احمد ریاست کتابخانه دارالعلم را برعهده داشته است. بر طبق گزارش دیگر در سال ۹۶۵، الحاکم دارالعلم را در قاهره تأسیس کرد. او یک کتابدار و ۲ دستیار کتابدار را برای کمک به آن‌هایی که کتاب‌هایی را در موضوعات مختلف از کتابخانه‌های دیگر برای این کتابخانه جمع‌آوری کرده بودند.^۲ در کنار همه کتابخانه‌های دولتی، کتابخانه‌های عمومی و خصوصی نیز به کارمندان و کتابداران خود حقوق مناسبی را پرداخت می‌کردند.

۵. امانت‌دادن کتاب: کتابخانه‌های فاطمی، دارای یک شبکه امانت‌دهی کتاب، شبیه کتابخانه‌های مدرن امروزی بودند. این کتابخانه‌ها برای عموم مردم بود. هرکسی می‌توانست از آن‌جا کتاب بگیرد. علما و دانشمندان که بر روی قرآن، نجوم، نحو،

1-Shuštéry, 1938, p.166 .

2-Mez, 1973, p.177.

زبان‌شناسی و داروسازی مطالعه می‌کردند، می‌توانستند از کتاب‌های مختلف در کتابخانه‌های سلطنتی و عمومی استفاده کنند. در کتابخانه الحاکم، مقداری امکانات ویژه برای مراجعه‌کنندگان مهیا بود و برای تشویق مردم به مطالعه، کتابخانه، کاغذ، قلم و مرکب رایگان در اختیار معلمان، دانش‌آموزان و خوانندگان قرار می‌گرفت. مردم از تمامی طبقات اجتماعی وارد این کتابخانه می‌شدند. در کتابخانه‌های فاطمی، به صورت مرتب سخنرانی، مباحثه و گفتگو در جریان بود.

برخی از دانش‌آموزان تنها برای شرکت در این گونه مباحثه‌ها و گفتگوها به آنجا می‌رفتند. در دارالعلم، اغلب مباحثه و گفتگو در جریان بود و گاهی اوقات آن‌ها به بحث و جدل منتهی می‌شد، که البته این مسائل در کتابخانه‌های مدرن به ندرت مشاهده می‌شود.^۱ اغلب کتابخانه‌های خصوصی دوران فاطمی، برای عموم مردم آزاد بود. ابن کلس وزیر فاطمی به پژوهشگران و محققان نخبه که به این کتابخانه مراجعه می‌کردند هدیه و پیشکش تقدیم می‌کرد. او یک سری مجالس را در هر هفته ترتیب داده بود که در آن محافل، شعرا به شعرسرایی، محققان به بحث و جدل و سخنوران به سخنوری در موضوعات علمی مشغول بودند. مجالس یعقوب بن کلس به صورت دائمی برگزار می‌شد و برگزیدگان مباحث گوناگون پادشاه‌های مناسبی را دریافت می‌کردند.

۶. ترجمه: ترجمه در کتابخانه‌های فاطمی، به عنوان یک بخش مهم و ویژه در توسعه علم و مدیریت آغاز شده بود. این بخش، با الگوبرداری از بیت‌الحکمه خلیفه عباسی مأمون تأسیس شد. در این‌جا کتب زیادی در حوزه‌های داروسازی، ادبیات، فلسفه و نجوم از سرتاسر جهان جمع‌آوری و به عربی ترجمه می‌شد. این کتاب‌های ترجمه‌شده، بر اساس ارزش، دارای صحافی و جلد زیبا بودند.

اس. ام. امام‌الدین می‌گوید؛ اگر چه در آن‌جا هیچ بخش چاپ و ماشین‌های مدرن چاپ وجود نداشت، بسیاری از کتاب‌های مهم و اسناد ترجمه شدند، همراه با این، هنر کتابت و خوشنویسی در حد بسیار زیادی توسعه و گسترش یافت.^۲ استاد

1-Shalaby, 1954, p.101.

2-Iamuddin, 1983, p.38.

و خطاط معروف ابن ندیم (نویسنده کتاب الفهرست) و زندگینامه‌نویس مشهور، یاقوت (متوفی ۱۱۲۸) در کتابخانه فاطمی به عنوان مترجم کار می‌کردند. در این کتابخانه یاقوت ابن عدی نصرانی (متوفی ۹۷۴) هر روز، ۱۰۰ صفحه ترجمه و دو رونوشت از تاریخ مشهور طبری را آماده می‌کرد. در کنار این، او ۸ رونوشت از روی قرآن کریم انجام داده بود. همچنین ذکر شده است که ابوبکر دقاق به عنوان مترجم و مؤلف در این کتابخانه کار کرده است.

۷. آرشیو: در حالی که محققان تاریخ عرب و پژوهشگران مطالعات تاریخی جدید، بر این نظر هستند که در قرون میانه اسلامی، آرشیوهای زیادی وجود نداشت، اما واضح و مشخص است که کتابخانه‌های فاطمیان، بخش آرشیو را به کتابخانه اضافه کرده و به خوبی از آن استفاده می‌کردند.^۱ خلیفه فاطمی العزیز چندین سند مهم را در کتابخانه نگهداری می‌کرد که نیاکانش از شمال آفریقا انتقال داده بودند. در کنار این، او همچنین چندین کتاب دست اول مهم در علوم و دانش مختلف را در آنجا نگهداری می‌کرد. بر اساس یک گزارش، گفته می‌شود در کتابخانه العزیز حدود ۲۴۰۰ نسخه دست‌نویس از قرآن وجود داشت، که به وسیله خطاطانی چون ابن بواب و بنو مقله کتابت شده بود.

اصل دست‌نویس کتاب العین خلیل بن احمد فراهیدی (به خط مؤلف) و همچنین اصل نسخه‌های دست‌نویس بسیاری از نویسندگان و محققان آن دوره در این کتابخانه وجود داشت. در کنار این، وجود یک کره جغرافیایی بطلمیوس (مربوط به ۲۲۵۰ سال پیش) در این کتابخانه نشان می‌دهد که این کتابخانه آرشیو مناسبی داشته است. در زمان فاطمیان در مصر، کتابخانه‌ها یک نوع خاصی از نقشه‌های جغرافیایی داشتند که مورد استفاده محققان قرار می‌گرفت. برخی از آن‌ها با یک نوع پارچه مخصوص با نام دبیقی ساخته شده بودند که بسیار معروف و مشهور است. این دبیقی آن‌قدر گران بود که برای به دست آوردنش باید هم‌وزنش نقره پرداخت می‌شد. بعد از مرگ العزیز، کتابخانه او با دارالعلم پسرش (الحاکم) تجمیع شد. همین موضوع مدیریت

1-Goitein, 1967, pp.1-133.

آرشیو را ارتقا داد. طبق گفته‌ها و نوشته‌های ابو القفطی، هنگامی که الحاکم اسناد و کتاب‌های کتابخانه پدرش العزیز را به دارالعلم خود اضافه کرد، کار آرشیو گسترش پیدا کرد. در سال ۴۳۵ هجری قمری، وزیر او ابوالقاسم علی ابن احمد به عنوان مدیر بخش آرشیو انتخاب شد. ابن احمد یک فهرست از چندین سند معتبر تهیه و آن‌ها را در کتابخانه نگهداری کرد.^۱

۸. بودجه: کتابخانه‌های فاطمی، درست مانند دنیای مدرن امروزی، یک بودجه سالیانه برای نظام مدیریت، پرداخت حقوق کارمندان و هزینه‌های جاری کتابخانه داشتند. کتابخانه‌های بزرگ یک بودجه‌ای بالغ بر ۲۷۵ دینار را داشتند. مقریزی^۲ این هزینه‌ها را گردآوری کرده است؛ حقوق کتابداران: ۴۸ دینار، حقوق دیگر کارمندان ۱۵ دینار، صحافان و استنساخ‌کنندگان ۹۰ دینار، کاغذ، قلم و مرکب ۱۲ دینار، جوایز ۱۰ دینار، آب ۱۲ دینار، تعمیر پرده‌ها ۱ دینار، تعمیر کتاب‌های کهنه ۱۲ دینار، پرده نمدی برای زمستان ۵ دینار، فرش برای زمستان ۴ دینار.

این گزارش می‌گوید که دارالعلم الحاکم در سال حدود ۲۰۹ دینار هزینه [جنبی و اجرایی] داشته است و البته این می‌توانست متغیر باشد. همچنین یک بودجه جداگانه‌ای برای سرپرستی از کتابخانه‌های عمومی و خصوصی که توسط مالکانشان تأسیس شده بودند، اختصاص داده می‌شد. کتابخانه قاهره حدود ۱۰۰۰ دینار به صورت ماهیانه از خیرین دریافت می‌کرد. کتابخانه‌های خصوصی و عمومی هزینه‌های خود را از ناحیه مبالغ اعانه و خیریه کسب می‌کردند.^۳

- نتیجه‌گیری

بر اساس آنچه بحث شد می‌توانیم نتیجه بگیریم که کتابخانه یکی از مهم‌ترین عناصر حاکمیت فرهنگی مذهب فاطمیان در مصر بود. از این رو خلفای فاطمی برای ثبات و توسعه آن ساختار نسبتاً پیشرفته‌ای را تدارک دیده بودند. این کار باعث

1-Haq, 1978, pp.126-135 .

2-Quoted from Pinto, 1929, pp.227-228 .

3-Shuštéry, 1938, p .

شد تا کتابخانه‌ها نقش بسیار مهم و چشمگیری در توسعه افکار مذهبی فاطمیان در سرزمین‌های میزبان داشته باشند. خلفای فاطمی برای توسعه آموزش اسلامی، در ابتدا به ترویج فرهنگ خود در شمال آفریقا و سپس در مصر پرداختند. آن‌ها یک رقیب جدی برای عباسیان در بغداد بودند؛ چرا که با توسعه علم و دانش راه برای تقویت فرهنگی آن‌ها در منطقه هموار می‌شد. این کتابخانه‌ها تأثیر بسیار مثبتی در این موفقیت ایفا کردند. کتابخانه‌های فاطمی با یک نظام پیشرفته جمع‌آوری، حفظ، ترجمه، فهرست‌نویسی، تصحیح و تحقیق، اضافه‌کردن حاشیه، مدیریت استخدام کارمندان، نظام آرشیوداری، بهترین الگو و نمونه برای رشد و توسعه نظام مدیریت در اسپانیای مسلمان شد. به پیروی و با الگوبرداری از مدل کتابخانه‌های فاطمیان، یک تعداد کتابخانه خوب و غنی در سیسیل، جزیره کُرس، سوریه، ساردینیا، الجزایر، لیبی و تمامی نواحی مدیترانه تأسیس و توسعه پیدا کرد. این کتابخانه‌ها باعث شهرت و غرور فاطمیان در سراسر آسیا، آفریقا و حتی اروپا شدند.

Reference

- 1-Ahmad, K. J. (1956). Heritage of Islam, Ferozsors.
- 2-Ali, M. S. (2002). Gayn-Biggane Musalman (In Bengali), Dhaka: Ahmad Publishing House
- 3-Cennedy, H. N. (1956). The Historiography of Islamic Egypt; c. 950-1800, London
- 4-De Lacy, O' Leary, (1923). A Short History of the Fatimid Khilafat, London: Kegan Paul
Trench, Trubner & Co. Ltd
- 5-Dey, M. C. (1396-1397: Bengali Calender). Moddhojoge Bissho-biddlay O Gronthagar Unnoyone
- 6-Kotipoy Muslim Shasoker Obodan Prosongo, Itihas Samity Potrica, Vol.18-19, Dhaka
- 7-Gates, J. K. (1968). Introduction to Libraryship, New York: Mc Graw Hill Book Company
- 8-Goitein, S.D. (1967). A Mediterranean Society, Vol. I, Economic Foundations, University of California Press, Los Angeles
- 9-Journal of the Bangladesh Association of Young Researchers (JBAYR): Volume 2, Number 1, 2012 & 2013. ISSN 1991-0746 (Print), ISSN 2220-119X (Online). Published in September 2014, Pages-21-32.
Doi
- 10-Haq, S. (1978). Gronthogarer Itihas: Moddhojug (in Bengali), Dhaka: Muktodhara
- 11-Haque, K. M. G. (2008). Bibortoner Dharay Somaj, Tottho O Gronthagar, Dhaka: Gono Unnoyon Kendro
- 12-Hitti, P.K. (1960). History of the Arabs, London: Macmillan.

- 13-Hossain, S. N. (1968). *Science and Civilization in Islam*, London: Cambridge University Press
- 14-Imamuddin, S. M. (1983). *Arabic Writings and Arab Libraries*, London: Ta-Ha Publishers
- 15-Imamuddin, S. M. (1983). *Some Leading Muslim Library of the World*, Dhaka: Islamis Foundation Bangladesh
- 16-International Encyclopaedia of Islamic Dynasties. (2000). Editor in Chief Nagendra Kr. Singh Vol.5. New Delhi
- 17-Mackensen, R. S. (July 11, 1939). *Four Great Libraries of Medieval Baghdad*, Library Quarterly USA: University of Chicago Press
- 18-Mayerhof, M. (1965). *Rivista degli studi orientali*, Quoted in S. K. Padover, *Muslim Libraries in*
- 19-J.W. Thompson (ed.) *The Medieval Library*, Hafner, New York: McGraw-Hill
- 20-Mez, A. (1973). *The Renaissance Des Islam*, Trans by Salahuddin ??????. Khuda Bukhsh & D. S
- 21-Margoliouth, *The Renaissance of Islam*, Patna. Government of Bihar
- 22-Nakosteen, M. (1964). *History of Islamic Origins of Western Education; 800-1350 A.D.*, US A University of Colorado
- 23-Olga Pinto, (April, 1929). *The Libraries of the Arabs During the .time of the Abbasids, Islamic culture*, [Vol ???] Pakistan
- 24-Padover, S. K. (1965) *Muslim Libraries* in J.W. Thompson (ed.) , . *The Medieval Library*, Hafner New York: McGraw-Hill
- 25-Poole, S. L. (1977). *History of Egypt in the Middle Ages*, Reprinted Edn, Karachi

-
- 26-Shalaby, A. (1954). History of Muslim Education, Pakistan: Dar al Kashshaf
- 27-Shamsuzzoha, A.T.M. (2010). Muslim Spainer Gronthagar O Gronthagar Babosthapon, (Library and Library Management in Muslim Spain), Itihas, Vol. 44, Bangladesh Itihas Porishad Potrika, Dhaka
- 28-Shushtery, A. M. A. (1938). Outlines of Islamic Culture, vol. I, .Bangalore City: The Bangalore Press
- 29-Tompson, J. W. (1939). The Medieval Library, Chicago, The University of Chicago Press
- 30-Wedgeworth, R. (1958). World Encyclopaedia of Library and Information Service, New Jersey